

Marta Wójcicka: Cmentarz – miejsce (nie)pamięci czy nie-miejsce? Interdyscyplinarne badanie poznańskich miejsc (nie)pamięci

Małgorzata Fabiszak, Anna Weronika Brzezińska, *Cmentarz. Park. Podwórko. Poznańskie przestrzenie pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018, ss. 253.

Pamięć zbiorowa jest kategorią interdyscyplinarną, podejmowaną na gruncie badań historycznych, socjologicznych, kulturoznawczych, antropologicznych, psychologicznych, a także językoznawczych. Trwający od lat siedemdziesiątych XX wieku tzw. *memory boom* (rozkwit pamięci) oraz *memory turn* (zwrot pamięciowy), zdają się trwać i przechodzić kolejne etapy rozwoju. Tylko w ostatnim roku i tylko na polskim rynku wydawniczym ukazały się m.in. następujące prace autorskie: Grzegorz Grochowski, *Pamięć gatunków. Ponowoczesne dylematy atrybucji gatunkowej*, Warszawa 2018; prace zbiorowe: *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, red. Waldemar Czachur, Warszawa 2018; *Popkulturowe formy pamięci*, red. Sławomir Buryła, Lidia Gąsowska, Danuta Ossowska, Warszawa 2018; *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Zuzanna Bogumił, Andrzej Szpociński, Warszawa 2018; *Pamięć – dyskurs – tożsamość. Rozważania interdyscyplinarne*, red. Joanna [Godlewicz-Adamiec](#), [Dominika Wyrzykiewicz Dominika](#), Warszawa 2018; oraz przekłady: Astrid Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przekł. Agata Teperek, Warszawa 2018; *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. Paweł Majewski, Marcin Napiórkowski, Warszawa 2018.

W to zainteresowanie problematyką pamięci zbiorowej wpisuje się wydana w 2018 roku przez Wydawnictwo Naukowe Scholar monografia poświęcona poznańskim przestrzeniom pamięci. Jest ona warta uwagi przede wszystkim z powodu interdyscyplinarnego charakteru, bowiem tytułowe cmentarze, parki i podwórka zostały poddane analizie dwóch badaczek reprezentujących dwie dyscypliny: językoznawstwo i etnologię. To połączenie sił, kompetencji i warsztatów metodologiczno-teoretycznych dało ciekawe, inspirujące, także do stawiania pytań, opracowanie.

Przedmiotem badań poznańskich autorek są cmentarze. Jak piszą M. Fabiszak i A.W. Brzezińska, „głównym założeniem naszych badań było przekonanie o występowaniu interakcji między pamięcią i tożsamością

społeczności lokalnej w kontekście dynamicznie zmieniającego się krajobrazu kulturowego Poznania. W ramach krajobrazu miejskiego skupiliśmy się na badaniu pamięci o zlikwidowanych lub zamkniętych cmentarzach, traktując je jako przestrzeń ważną ze względów kulturowych (historycznych i estetycznych) oraz społecznych (miejsca pamięci indywidualnej i zbiorowej)” (s. 13). Wnikliwym badaniom poddane więc zostały Cytadela, cmentarz żydowski przy ul. Głogowskiej, cmentarze wojenne, ewangelicki i katolicki.

Praca składa się z sześciu rozdziałów. Pierwszy ma charakter teoretyczny i zawiera kluczowe, chociaż potraktowane skrótowo, terminy: pamięć zbiorowa, zapominanie i niepamięć, miejsca pamięci. Ukazując podstawowe ujęcia pamięci zbiorowej odwołują się autorki do klasycznej literatury przedmiotu, głównie socjologicznej (Szacki, Szacka, Szpociński, Kwiatkowski), sporadycznie historycznej (Kula) czy antropologicznej (Kaniowska), oraz do prac zachodnich pionierów tychże badań, poczynając od Maurice Halbwachsa, Jana i Aleidy Assmann, Jeffrey’a Olicka, Paula Connertona, Wulfa Kansteinera. W zestawieniu tym bardzo brakuje choćby zasygnalizowania językoznawczych badań nad pamięcią zbiorową, zwłaszcza że związek tejże pamięci z językiem jest niezaprzeczalny i podkreślany nie tylko przez wyżej wymienionych, ale także w pracach innych wielkich nieobecnych, np. Krzysztofa Pomiana, który pisał:

Język kształtuje pamięć w samej jej treści, bo nastawia i ukierunkowuje postrzeganie oraz wpływa na zatrzymanie danych, współdeterminując zarazem ich uporządkowanie i dostarczając ze swej strony danych, które też podlegają zatrzymaniu. Język wprowadza przeto do każdej jednostkowej pamięci informacje o tym, co nigdy postrzeżone być nie mogło. Pozwala on jednostce przede wszystkim gromadzić opowieści przodków, nieważne, prawdziwych czy zmyślonych, i zachowywać je w pamięci, przemieszczając tym samym jej granicę tak, że obejmuje ona przeszłość odległą, która poprzedza narodzenie samej jednostki, gdyż sprawia, że ta utożsamia się ze swymi poprzednikami: zrównuje to, co od nich usłyszała, z tym, co postrzegła sama, przejmuje wspomnienia pochodzące z selekcji przez nich dokonanych i przesycone ich subiektywizmem, z ich perspektywą i hierarchią wartości (Pomian 2006: 146).

Nota bene, podkreślenie ścisłego związku pamięci z językiem przypisują autorki Waldemarowi Czachurowi, podczas gdy tezę tę jako pierwszy wśród polskich językoznawców wyraźnie zwerbalizował nieprzywoływany w monografii bezpośrednio Wojciech Chlebda w artykule zatytułowanym *Pamięć ujętowa*

(2012). Autorki zaznaczają to, pisząc jedynie: „Pogląd ten [o pamięci zapośredniczonej przez język – MW] podziela również cytowany przez Czachura Wojciech Chlebda, który pisze o „ujęzykowieniu pamięci” (str. 75).

Brak informacji o językoznawczych badaniach, głównie polskich, nad pamięcią zbiorową, dziwi tym bardziej, że autorki analizują właśnie język mówiony (narracje informatorów) i pisany (prasowy i internetowy). A prac o tym charakterze w polskich badaniach pamięcioznawczych przybywa z roku na rok (zob. Chlebda 2011, 2012; Czachur 2016, 2017; Kajfosz 2012, 2015; Łozowski 2012; Pajdzińska 2004, 2007, 2012; Wójcicka 2014, 2015). Prace te mogłyby być istotnym wsparciem metodologicznym, bowiem podkreślają, że pamięć jest ujęzykowiona, utekstowiona, czyli wyraża się poprzez tekst oraz dyskursywna, a to wszystko jest istotne dla badań Małgorzaty Fabiszak i Anny Weroniki Brzezińskiej. Podobnie pisząc o niepamięci, słusznie powołują się autorki na prace Paula Ricoeur, Aleidy Assmann, Paula Connertona, ale warto byłoby jeszcze sięgnąć np. po pierwszy na gruncie badań pamięcioznawczych w Polsce artykuł Wojciecha Chlebdy zatytułowany *Tezy o niepamięci* (2007).

Trzecie główne zagadnienie teoretyczne dotyczy miejsc pamięci – *les lieux de memoire*, terminu wprowadzonego przez Pierre Nora na oznaczenie materialnych i niematerialnych symboli pamięci. Tu też pamięcioznawca zauważył brak prac¹, tym razem głównie z zakresu kulturoznawstwa (np. Bednarek 2012; Bednarek, Korzeniewski 2014, Czeluścińska 2014) oraz odwołania do klasycznego już, stanowiącego przykład analiz miejsc pamięci, 4-tomowego dzieła *Polsko-niemieckie miejsca pamięci* pod redakcją Roberta Traby i Hansa Henninga Hahna.

W tym miejscu przywołałabym jeszcze niezwykle ważną dla podejmowanych przez autorki rozważań kategorię nie-miejsca, która w pamięcioznawstwie pojawiła się już w *Utopii* Tomasa Morusa (1516), a później w koncepcji Marca Augé (2010), w świetle której nie-miejsce to miejsce pozbawione pamięci, a jednocześnie nie dające się oswoić (Argé 2010: 74), ale zawierające w sobie możliwość miejsca (Czapliński 2014: 272). Warto byłoby w tej perspektywie spojrzeć na analizowane przez badaczki miejsca – cmentarze czy raczej nie-cmentarze, a-cmentarze czy

---

¹ Oczywiście trzeba mieć świadomość, że nie sposób w jednej monografii zawrzeć wszystkich, licznych w badaniach pamięcioznawczych, odwołań. Zastosowana literatura jest świadomym i subiektywnym wyborem autora pracy, który ukazuje jego perspektywę badawczą. Spośród bardzo licznej literatury pamięcioznawczej wskazuję tylko tę, która bezpośrednio związana jest z problematyką badań autorek monografii.

anty-cmentarze, jak mówi w cytowanym przez autorki fragmencie wywiadu Łukasz Baksik – autor projektu „Macewy codziennego użytku” (str. 10).

Warto zwrócić uwagę na stosowane przez autorki, a zaczerpnięte głównie z badań socjologicznych, ale także etnologicznych i językoznawczych metody badawcze. M. Fabiszak i A. W. Brzezińska prowadzą więc wywiady fokusowe z mieszkańcami Poznania, wywiady pogłębione z reprezentantami elit miasta, które zestawiają z analizą tekstów prasowych i internetowych stron informacyjnych. Taki dobór podstawy materiałowej pracy mógłby służyć konfrontacji dyskursów oficjalnych (medialnych) z dyskursem potocznym oraz mógłby prowadzić do odpowiedzi na pytanie dotyczące mechanizmów kształtowania pamięci zbiorowej. Mógłby, mimo że przedstawione przez autorki analizy nie zawierają *expressis verbis* takich wniosków.

Materiał, zebrany przez autorki, jest imponujący – i liczbowo (co pokazują zamieszczone w monografii tabele), i pod względem różnorodności. Podstawę materiałową stanowią: teksty zamieszczone na stronach www (98), mapy archiwalne z lat 1945-1993 (96) i plany miasta Poznania do roku 1938 (43), 1932-50 (229), transkrypcje 17 wywiadów indywidualnych, 16 wywiadów fokusowych. Podczas analizy językowej autorki korzystały z trzech metod: korpusowej analizy tekstów, krytycznej analizy dyskursu oraz analizy gestów. Czytelnik odnosi jednak wrażenie, że tak ciekawy i różnorodny materiał badawczy nie został w pełni „wyeksploatowany” badawczo i analitycznie.

Monografia skierowana jest do szerokiego kręgu odbiorców, autorki piszą bowiem: „w rozdziałach 3-6 prezentujemy wyniki tak przeprowadzonej analizy, unikając nadmiernego używania technicznych wyrażeń analitycznych, mamy bowiem nadzieję, że książka ta posłuży nie tylko naukowcom, lecz także osobom zainteresowanym obrazem Poznania i jego historii w oczach mieszkańców, który opisałyśmy na podstawie naszych badań” (str. 75).

Każdy ze wspomnianych wyżej rozdziałów analitycznych rozpoczyna się od rysu historycznego danego cmentarza. Autorki ukazują analizowane cmentarze na tle przemian społeczno-politycznych, m. in. ich uwikłanie w konflikty pamięci (np. cmentarz upamiętniający żołnierzy Armii Czerwonej), (wokół)cmentarne praktyki pamięci (np. działania kibiców Lecha Poznań na rzecz rewitalizacji grobów powstańców wielkopolskich, działania edukacyjne i in) oraz praktyki niepamięci (np. przebudowanie synagogi na pływalnię) i in. Interesujące są w pracy wskazane niejako „po drodze” praktyki upamiętniania i zapominania: rewitalizacja, rewaloryzacja, resakralizacja, rekonstrukcja i in.

Recenzowana monografia jest cenna z wielu powodów, przede wszystkim stanowi jedną z pierwszych prac, w której podjęto próbę zaaplikowania zróżnicowanych metod badawczych (ilościowych i jakościowych), uprawianych na gruncie językoznawstwa i etnologii, do badań pamięci zbiorowej. Autorki podejmują w niej wiele wątków, które – i to podstawowa słabość tego wydawnictwa – są zagubione w zaproponowanej przez M. Fabiszak i A. W. Brzezińską strukturze. Wydaje się bowiem, że autorki bardziej skupiają się na tychże metodach badawczych niż na procesach pamięci i niepamięci zbiorowej. W zasadzie trudno jest odpowiedzieć jednoznacznie na pytanie, o czym jest ta monografia? O miejscach pamięci? Częściowo – głównie we fragmentach historycznych. O nosicielach pamięci? Częściowo – wtedy gdy przywoływane są fragmenty wypowiedzi i wycinków prasowych. O praktykach pamięci? Także częściowo i jakby mimochodem, wtedy gdy autorki relacjonują podejście mieszkańców Poznania do współczesnych praktyk podejmowanych w odniesieniu do analizowanych cmentarzy. Wydaje się, że głównym tematem, chociaż nie werbalizowanym przez autorki, są konflikty dyskursów o pamięci – oficjalnego i nieoficjalnego, historycznego i współczesnego, ale ten wątek też nie został rozwinięty w sposób wyczerpujący.

Jeśli tekst – zgodnie z jego etymologią (łac. *textus* – ‘splot, powiązanie, związek’ oraz *textūra* – ‘tkanina’) – potraktować metaforycznie jako tkaninę, to można powiedzieć, że monografia Małgorzaty Fabiszak i Anny Weroniki Brzezińskiej stanowi wielobarwną, wielowątkową tkaninę (rodzaj patchworku), w której widać, który jej fragment pochodzi z ręki której badaczki. Nie jest to zarzut pod adresem autorek, raczej bolączka wielu tzw. interdyscyplinarnych projektów badawczych, które stają się właściwie mozaiką różnych podejść, punktów widzenia i metod badawczych. Mimo to, jak zauważył Piotr Filipkowski, „pamięć wypowiada się na wiele sposobów, to i chyba i badać ją warto – a może i trzeba – na rozmaite sposoby” (Filipkowski 2014: 24). Jednym z możliwych jest ten zaproponowany przez Małgorzatę Fabiszak i Annę Weronikę Brzezińską. Mimo nasuwających się wątpliwości i zastrzeżeń, praca stanowi bardzo dobry punkt wyjścia do stawiania pytań o perspektywy interdyscyplinarnych badań pamięci zbiorowej.

Bibliografia

- Augé Marc, 2001, *Formy zapomnienia*, Turczyn A. (tłum.), Kraków.
- Bednarek Stefan, 2012, *Mnemotopika polska*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 6: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka Lublin, s. 33-46.
- Chlebda Wojciech, 2007, *Tezy o niepamięci*, „Prace Filologiczne” LIII, s. 71–78.
- Chlebda Wojciech, 2011, *Szkice do językowego obrazu pamięci. Pamięć jako wartość*, „Etnolingwistyka”, t. 23, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 83–98.
- Chlebda Wojciech, 2012, *Pamięć ujęzykowiona*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 6: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin, s. 109–119.
- Czachur Waldemar, 2016, *Dlaczego pamięć społeczna może być obiektem badań lingwistycznych?* [w:] *Karły na ramionach olbrzymów? Kultura niemieckiego obszaru językowego w dialogu z tradycją*, tom 2, red. Joanna Godlewicz-Adamiec, Piotr Kociumbas, Ewelina Michta, Warszawa, s. 252-260.
- Czachur Waldemar, 2017, *Pamięć zbiorowa a formuły językowe. O gramatyce niemieckiego dyskursu pamięci o II wojnie światowej*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 11: *Tożsamości w procesach społeczno-kulturowych*, red. Małgorzata Dziekanowska, Marta Wójcicka, Lublin, s. 53-67.
- Czapliński Przemysław, 2014, *Nie-miejsca*, [hasło w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Robert Traba, Magdalena Saryusz-Wolska, Warszawa.
- Czeluścińska Beata, 2014, *Miejsca pamięci narodowej w Polsce: bezpieczeństwo i ochrona*, Siedlce.
- Filipkowski Piotr, 2014, *Raz jeszcze – nieco inaczej – o najnowszych polskich badaniach nad pamięcią (zbiorową)*, „Kultura i Społeczeństwo”, tom LVIII, nr 3, s. 3-27.
- Kajfosz Jan, 2012, *O kognitywnych i społecznych uwarunkowaniach pamięci*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 6: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin, s. 21–31.
- Kajfosz Jan, 2015, *Obraz przeszłości w percepcji magiczno-mitycznej, czyli pamięć w działaniu*, „Politeja”, nr 35, s. 27-40.
- Łozowski Przemysław, 2012, *Co pamięta język: krzyk jednostki czy echo zbiorowości*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 6, *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin, s. 121–127.
- Pajdzińska Anna, 2004, *Niepamięć – córka niedbalstwa?*, [w:] *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną*, red. Jarosław Liberek, Poznań, s. 229–236.

- Pajdzińska Anna, 2007, *Pamięć jako wartość*, [w:] *Człowiek wobec wyzwań współczesności. Upadek wartości czy walka o wartość?*, red. Jan Mazur, Agata Małycka, Katarzyna Sobstyl, Lublin, s. 253–261.
- Pajdzińska Anna, 2012, *Polszczyzna o pamięci*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 6, *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin, s. 97–108.
- Polskie miejsca pamięci: dzieje toposu wolności*, red. Stefan Bednarek, Bartosz Korzeniewski, Warszawa 2014.
- Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, red. Robert Traba i Hans Henning Hahn, t. 1 i 2. *Wspólne/Oddzielne*, Warszawa 2015; t. 3. *Paralele*, Warszawa 2012; t. 4. *Refleksje metodologiczne*, Warszawa 2013.
- Wójcicka Marta, 2014, *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*, Lublin: Wyd. UMCS.
- Wójcicka Marta, 2015, *Wartości a pamięć zbiorowa*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t.8: *Wartości w języku i kulturze*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin 2015, s. 65-72.